

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА «РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ» І
СУДЕБНИКОМ КАЗИМИРА IV: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ
THE CRIMINAL RESPONSIBILITY ACCORDING TO RUSSKA PRAVDA
AND KAZIMIR IV CODE OF LAW: THE COMPARATIVE ANALYSIS**

Толкач С.М.,

ст.викладач кафедри історії та теорії
держави і права, конституційного та
адміністративного права Чернігівського
державного технологічного університету

У статті здійснено порівняльний аналіз положень «Руської Правди» та Судебника Казимира стосовно кримінального права. Проаналізовані різні підходи українських та російських науковців щодо кримінальної відповідальності, які встановлені цими джерелами. Визначаються спільність та відмінність кримінально-правових норм цих пам'яток права.

Ключові слова: кримінальне право, «Руська правда», Судебник Казимира, злочин, покарання.

В статье осуществлен сравнительный анализ положений «Русской Правды» и Судебника Казимира относительно криминального права. Проанализированы разные подходы украинских и российских ученых касательно криминальной ответственности, которую устанавливают эти источники. Определяются общность и различие криминально-правовых норм характерных для данных памятников права.

Ключевые слова: криминальное право, «Русская Правда», Судебник Казимира, преступление, наказание.

The comparative analysis of Russka Prawda and Kazimir code of law is given in this article. Different approaches to the criminal responsibility in these sources are analyzed. The similarity and distinction of the criminal and legal norms in these sources of law is analyzed.

Key words: criminal law, «Russka Pravda», Kazimir Sudebnik, crime, punishment.

Постановка проблеми. Потреба боротьби зі злочинністю покладена в основу особливої уваги вчених (юристів, істориків, соціологів, філософів та ін.) до проблеми злочину і покарання, яка має дуже давнє походження. У міру становлення держав з різними формами правління та державного устрою у вирішення цієї проблеми у різних народів з'явилися свої відмінні риси, змінили характер й інтенсивність застосовуваних мір покарання залежно від менталітету народу, епохи, способу життя людей тощо.

Історичний аналіз проблеми злочину, покарання необхідний для того, щоб використовувати накопичений предками досвід для розстановки правильних акцентів у законодавчій практиці, яка спрямована на боротьбу зі злочинністю, а також для правильної і ефективно побудови системи каральних органів. Вивчення першоджерел Київської Русі і Великого князівства Литовського допоможе пізнати еволюційний шлях права, опанувати державно-правову лексику, юридичну термінологію, певною мірою використовувати історичний досвід у сучасному законотворенні.

Стан дослідження. Серед досліджень “Руської Правди”, як пам’ятки права, в російській науковій літературі відомі праці В.Владимирського-Буданова, В.Сергєєвича, П. Мрочека-Дроздовського, Е.Тобіна, Н. Калачова. Дуже цінний внесок має праця професора Ф.Леонтовича “Русская Правда и Литовський Статут”. У російській науковій літературі є чимало видань “Руської Правди”. Найкращими виданнями “Руської Правди” вважаються власні видання В.Владимирського-Буданова, Н. Калачова, В.Сергєєвича і П. Мрочека-Дроздовського.

Серед українських дослідників відмітимо Р.Лашенко, Д.Чубатого, В.Кульчицького, І.Терлюка, О.Шевченка.

Найвидатнішими дослідниками розвитку литовсько-руського права були І.Данилович, М.Владимирський-Буданов, С.Бершадський, Д.Чубатий, І.Старостіна, Р.Лащенко, Ф.Леонтович. М. Владимирський-Буданов у своїй “Хрестоматии по истории русского права” поділив текст Судебника 1468 р. на 25 артикулів, тому що рукописний текст Судебника не був поділений на артикули. Ще до видання Судебника ним були зроблені належні ґрунтові коментарі цієї пам’ятки права. Хотілось б ще відмітити І.Даниловича, який опрацював і видав найбільш цінні пам’ятки права з історії Литовсько-Руської держави: у 1826 р. – “Судебник” Казимира, а в 1827 р. - “Летопись Литвы й Руси”.

У XIX ст. цією тематикою займалися і польські дослідники, такі як В.Мацейовський, П.Домбковський, І.Данилович.

Метою даної статті є порівняльний аналіз положень “Руської Правди” із положеннями Судебника Казимира 1468 р. стосовно кримінального права. Визначити спільність та відмінність цих пам’яток права і довести, що “Руська Правда” була основним джерелом права і для Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу. Населення усіх українських земель керувалося звичаєвим правом та нормами “Руської правди”. З к. XIII – поч. XIV ст. частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського, проте регламентування суспільних відносин в основному не змінилось. Незважаючи на те, що в кожній “руській” землі, що входила до складу Литовсько-Руської держави, існували й свої партикулярні закони – привілеї земські, договірні листи і т. ін., - “Руська Правда” з її основними правовими положеннями була тим загальноправним збірником, який об’єднував правне життя Литовсько-Української держави майже до самого видання першого Литовського Статуту [1, с.181]. На погляд професора Ф.Леонтовича, “Руська Правда” мала в Литовській державі характер “загальних законів”, який їй зокрема надала судова практика. По ній і судилися всі мешканці Литовсько-Руської держави [2, с. 236].

На той час загальнолитовського права не існувало [3, с. 29]. Проте реалії життя потребували появи загальнообов’язкового акта, який би по-новому регулював суспільні відносини, особливо з питань порядку звернення до суду,

відповідальності за посягання на чужу власність, відповідальності у випадку вчинення кримінальних злочинів.

Першу спробу провести кодифікацію права у масштабі усієї Литовської держави було зроблено Великим князем Казимиром у 1468 р.

Судебник Казимира IV був затверджений великим князем на загальнодержавному сеймі у Вільно 29 лютого 1468 р. після узгодження з князями, панами-радою і “всім посольством”. Майже весь зміст Судебника обмежується кримінальним правом і процесом. Шістнадцять статей Судебника розглядають такий склад злочину, як кража і визначають різноманітні аспекти цього поняття. Взагалі Судебник містить у собі чимало норм, які підкреслюють зв'язок його як пам'ятки права з “Руською Правдою”.

“Руська Правда” іменує злочин як “образу”, “обиду”, “кривду”. Під образою розуміли порушення громадського спокою, у якій би формі воно не відбувалося, завдання потерпілому фізичної, моральної або матеріальної шкоди.

Судебник закріплює визначення злочину як протиправного діяння, настання відповідальності лише за наявності вини.

Об'єктами і суб'єктами злочину за “Руською Правдою” змогли бути тільки вільні люди. Особливістю карного права цього періоду було те, що порушення справи про злочин і судочинство повністю залежало від потерпілого.

За Судебником Казимира, суб'єктом злочину могла бути не тільки вільна людина, але і холоп. За першу крадіжку він карався штрафом, а якщо не було майна – тілесним покаранням і тюремним ув'язненням, а за повторну – засуджувався до повішення (арт.19).

Правові норми “Руської Правди” не згадують вік, з якого настає кримінальна відповідальність. Однак вражає своєю жорстокістю правова норма Судебника стосовно кримінальної відповідальності, яка наставала з досягненням 7-річного віку за крадіжку “якщо злодія (тата) приведуть з речовим доказом, то мусить той заплатити за вчинене штраф; якщо ж платити буде нічим, а дружина з дорослими дітьми знала про вчинений злочин, то вони повинні сплатити штраф; якщо ж будуть малі діти до семи років, то вони в тому невинуваті. Самого злодія стратити

на шибениці” (арт. 1) [4, с.47]. Пізніше ця норма буде переглянута у Литовських Статутах.

Таке формулювання поняття про відповідальність членів сім’ї за карний вчинок голови родини порівняно з постановами “Руської Правди” є безсумнівним прогресом: дружина злодія і дорослі діти його відповідають за злочинство, яке заподіяв голова дому, лише при тому, якщо вони про це злочинство “відали”; діти звільняються від відповідальності зовсім [1, с. 215].

“Руська правда” містить норми про співучасників злочину. Закон вимагав притягувати до однакової відповідальності всіх причетних до злочину: 1) якщо хто краде худобу в полі або овець, кіз чи свиней, то сплачує 60 кун, якщо крали кілька злодіїв, то кожному сплатити по 60 кун; 2) якщо обкрадуть тік або вкрадуть зерно в ямі, то, скільки б злодіїв не здійснювали крадіжку, кожен із них платить по 3 гривні і по 30 кун (куна – 1/25 гривні).

У Судебнику Казимира вперше у порівнянні з існуючими джерелами права (перш за все “Руською Правдою”) з’явилася норма щодо індивідуальної відповідальності за вчинений злочин. Так, зокрема, дружина і діти відповідають своїм майном за вчинений злочин чоловіком і батьком лише у випадку, коли вони знали про крадіжку (арт.1).

Характерно також, що в Судебнику підкреслюється вже невідповідальність жінки і дітей злодія і в тому випадку, коли голова родини був затриманий “на гарячому”, з “лицом”, але краденого додому не приніс, і жінка, і діти крадених речей “не поживали: злодей терпи, а жона и дети и дом их невинен” (арт.5) [5, с. 32].

Очевидно, в Литовсько-Руській державі думка про індивідуальну відповідальність за карний вчинок почала утверджуватися: набрала вже більшої ваги і значення порівняно із Київською Руссю.

“Руська Правда” – збірник законів, що має класовий характер. За вбивство “княжих мужів” штраф був удвічі більший, ніж за вбивство простолюдина: “Якщо хто уб’є князівського мужа у розбої, а головника не шукають, то вервену платить той, у чийй верві лежить голова – 80 гривен, а за простолюдина – 40 гривен”, - говорить у ст. 3 “Руської Правди”.

Великим кроком вперед Судебника була ідея рівності всіх верств населення перед законом у кримінальних справах. Так, якщо злочин скоєно з відома пана або сам пан брав у ньому участь і це було доказано, то пан ніс таку саму відповідальність, як і злодій (арт.7).

Як у “Руській Правді”, так і в Судебнику знаходимо поняття “ордалії” (суд божий), але у Судебнику воно зазнало певних змін. За “Руською Правдою”, особа, яка не змогла довести свою невинність, у якої не було свідків, йшла на “суд божий”.

У справах до двох гривен можна було очиститися від підозри у вчиненні злочину присягою, до шести гривен – “випробуванням водою”; більше шести гривен – “випробуванням залізом”.

Артикул 18 Судебника вказує: “А якщо крадій погодиться на випробування тортурами (Божим судом), а знав зілля (траву, яка допомагає витерпіти біль), а знаків помітних не залишиться, проте розслідування доведе його провину, нехай і вперше вчинив крадіжку та був допитаний під тортурами і про це буде знати околиця (навколишні жителі), тоді того знахаря хоч і не домучаться (тобто, хоч і не отримають зізнань через випробування тортурами) треба повісити”.

Як згадувалось вище, Судебник взагалі містить у собі чимало норм, які підкреслюють його зв'язок з “Руською Правдою”.

Сама його назва – “Судебник”, на погляд історика Ф.Леонтовича, могла бути взята від “Руської Правди”, яка в деяких списках, як, наприклад, Карамзінському, зветься “Судебником Ярославля”.

При розгляді характеру правних засад Судебника впадає у вічі змішування старих українських і нових західних станових правних понять. Уся карна система відступає від карної лагідної ідеології “Руської Правди” [6, с. 96].

Проте у Судебникові є положення, які не мають нічого спільного з “Руською Правдою”. Перш за все це стосується смертної кари, яка була не відома “Руській Правді”. Покарання за “Руською Правдою” були досить м'які: у ній відсутня смертна кара, каліцництво та ув'язнення. Смертна кара замінена грошовим штрафом. Будь-яке грошове покарання складалося з двох частин: одна вносилася

на користь князя, а інша, як компенсація за причинені збитки, - потерпілому. Покарання мали такі назви: віра та дика віра, продаж головщина, урок.

За особливо тяжкі злочини “Руська Правда” передбачала специфічну міру покарання – “потік і пограбування”. Цей найтяжчий вид покарання застосовувався за підпали, конокрадство та розбій. “Потік і пограбування” за первісного суспільства означав вигнання злочинця разом із сім’єю з громади, а майно злочинця конфісковувалося на користь громадян.

Розвиток майнових відносин сприяв тому, що зміст покарання “потік і пограбування” трансформувалася. Винуваті у вчиненні злочинів у добу Київської Русі позбавлялись усіх прав, а їх майно конфісковувалось і надходило князеві (державі).

Співвідповідальність рідні за злочин ми прослідковуємо і в Судебнику, але відповідальність рідні значно обмежена.

Судебник відрізняє крадіжку “велику” або “конську” від “малої”, “тятьбу с лицом” і “без лица”. Статті цієї пам’ятки права про “тятьбу” майже повністю були перенесені у Литовський Статут 1529 р. [2, с. 161]. На відміну від “Руської Правди”, Судебник встановлює смертну кару за крадіжку з “лицом”, за “конську тятьбу”, коли “зłodія з лицом приведуть” та в інших випадках (арт. 12, 15, 17, 18, 22).

За дрібну крадіжку, вчинену вперше, застосовувалося покарання у вигляді штрафу, за середню і велику – смертна кара через повішення. Крім крадіжки, Судебник називав такі види злочинів, як розбій, грабунок, чаклунство. Основні види покарань за Судебником – смертна кара через повішення або спалення, штраф.

Доказом безпосереднього зв’язку Судебника із “Руською Правдою”, крім положень про крадіжку, про умови відповідальності дітей і дружини за вчинки дітей і чоловіка, можна ще назвати положення про “вину” і “муку”. Новим було й визначення злочину як протиправного діяння, настання відповідальності лише за наявності вини, відповідність покарання тяжкості вчиненого злочину, заборона самосуду. У Судебнику можемо помітити виникнення нового погляду на мету покарання. Так, у ньому вперше було законодавчо закріплено ідею “усунення

злочинця” як одну із цілей покарання, хоча й повністю не відкидалася ідея майнового відшкодування. Заборонялося звільнення злочинця від покарання, у той час як згідно із нормами звичаєвого права у злочинця, засудженого до смертної кари, була можливість відкупитися і бути переданим у рабство потерпілому або його близьким родичам.

Висновки. Отже, кримінальне право в Київській Русі, яке, за влучним спостереженням М.Грушевського, відверто превалювало (зокрема й за ступенем розробленості його норм) над усіма іншими галузями права, мало достатньо високий рівень розвитку. Злочин визначався не як порушення закону чи князівської волі, а як “обида”, тобто спричинення матеріальної чи моральної шкоди особі чи групі осіб. Види покарання пов’язувалися з намірами злочинця та пройшли історичний розвиток від помсти до можливості грошового викупу, або застосування кримінального покарання. Усі види покарання у своєму комплексі підтримували правопорядок і мирне співіснування членів суспільства, поєднували завдання матеріального вирівнювання шкоди потерпілому, а також сприяли утриманню князівської влади.

Порівняння “Руської Правди” із Судебником засвідчило, що вони мають дуже багато спільних правових норм як визначні пам’ятки доби Київської Русі і Великого князівства Литовського. “Руська Правда” була основним джерелом права і для Литовської держави, що підкреслює її зв’язок з Судебником Казимира. Її основні правові положення носили загальнообов’язковий характер у Литовській державі. Судебник Казимира, не зважаючи на прогресивність деяких правових норм у той час, а саме: індивідуальна відповідальність за вчинення злочину та ідея рівності всіх станів перед законом за вчинення кримінальних злочинів, не став всебічною кодифікацією права. Він нормував лише карні постанови, які були спрямовані на охорону майна, а життя вимагало такого кодексу, в якому було б взято до уваги й приватноправові відносини.

Тим не менше, роль даного збірника в історії права є величезною і надзвичайно важливою. Прийняття Судебника Казимира 1468 р. започаткувало новий етап у правовій теорії і кодифікації феодального права, який був логічно завершений виданням трьох Статутів Великого князівства Литовського.

Список використаних джерел:

1. Лащенко Р.М. Лекції по історії українського права /Лащенко Р.М. – К.: Україна, 1998. – 254 с.
2. Леонтович Ф. Русская Правда й Литовський Статут: Антологія української юридичної думки: в 6 т. Т.2 /Ф.Леонтович. – К., 2002. - 590 с.
3. Історія українського права /за редакцією О.О. Шевченка. - К.: Олан, 2001. – 214 с.
4. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. /упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.
5. Владимирський-Буданов М.Ф. Хрестоматія по истории руського права: в 2-х т. /М.Ф. Владимирський-Буданов. – К., 1901.
6. Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права /М.Чубатий. – К., 1994. – 224 с.